

KEYFİYYƏT SAHƏSİNİN NÜVƏSİ VƏ PERİFERİYALARI XÜLASƏ

Məqalədə keyfiyyət semantik sahəsinin strukturunu təşkil edən yaxın və uzaq periferiya zonaları onun funksional cəhətdən reallaşma imkanlarını əks etdirir. Buna görə də hər bir dildə semantik sahənin yaxın periferiya zonası və uzaq periferiya zonası mövcuddur. Keyfiyyət bildirən sifətlərin hər birinin semantikasındakı həmin keyfiyyət anlayışının predmetə, canlı və yaxud cansız varlığa, əşyaya münasibəti ifadə olunur. Keyfiyyət semantik sahəsinin hər bir dildə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də zəngin linqvistik ifadə vasitələri mövcuddur. Bu semantik sahə struktur daxili elementləri ilə Azərbaycan dilinin qrammatik strukturunda və leksik-semantik sistemində tam bir sistem təşkil edir. Keyfiyyət semantik sahəsinin linqvistik tədqiqi Azərbaycan dilinə funksional-semantik metodun tətbiqini bir daha aktuallaşdırır. Keyfiyyət semantik sahəsi digər universal semantik sahələr kimi özünəməxsus nüvə və periferiyalara, şaquli və üfüqi struktura malikdir. Müasir Azərbaycan dilində sifətlər keyfiyyət semantik sahəsinin nüvəsini, zərflər, feili sifətlər, atributivləşmiş və substantivləşmiş sözlər, bəzi isimlər, feili sifətlər, sintaktik səviyyədə olan tərzihərəkət budaq cümlələri, dərəcə budaq cümlələri, frazeoloji və paremioloji vahidlər isə onun periferiyalarını təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin üfüqi strukturunu sifətlərin dərəcələri təşkil etdiyi halda, şaquli strukturunu isə tərzihərəkət zərfləri, keyfiyyət bildirən isimlər, feillər təşkil edir.

Açar sözlər: *keyfiyyət, semantik, sahə, nüvə, periferiya, zona, sifət*

Keyfiyyət hər şeydən öncə mövcud varlıqların, obyektlərin, predmetlərin, əşyaların fərqləndirici xassələri, xüsusiyyətləridir. Geniş mənada keyfiyyət anlayışına hər hansı bir varlığın, mövcudluğun, predmetin zahirə görkəmi, forması, həcmi, bir sözlə, fərqləndirici əlamətləri onun keyfiyyət sisteminin strukturunu formalaşdırır. Keyfiyyət semantik sahəsinin representasiyasında leksik səviyyədə daha çox sifətlər çıxış edir. Yəni bu anlayışın verballaşmasında məhz sifətlər dominantlıq təşkil edir. Keyfiyyət kəmiyyət kateqoriyası kimi qrammatikada bir linqvistik vahiddir. Ancaq qrammatik kateqoriya kimi keyfiyyətin öyrənilməsi onun tam mahiyyətinin açılmasına, sadəcə, yardım edir, geniş anlamda isə, onun tam mahiyyətini başa düşmək üçün bu anlayışa kompleks yanaşmaq lazımdır. Yəni onun qrammatik kateqoriya olması problemin yalnız bir tədqiqat sahəsidir. Məlum olduğu kimi, dilimizdə keyfiyyət anlayışının ifadəsində sifət nüvə rolunu oynayır. Çünki əsas nitq hissəsi kimi sifətin öz daxili semantikasındakı keyfiyyət məzmununu aparıcı mövqedədir.

İndiyə qədər semantik sahə ilə bağlı aparılan araşdırmalarda temporal, lokativlik, aspektual, modal, subyektivlik və obyektivlik semantik sahələri fundamental şəkildə tədqiq olunmuşdur. Ancaq keyfiyyət semantik sahəsi hələ də tam, təfərrüatlı öyrənilməmişdir. Sankt-Peterburq funksional qrammatika məktəbinin aparıcı nümayəndəsi A.V.Bondarko dildə semantik sahələrin təsnifatını verərkən keyfiyyət-kəmiyyət semantik sahəsini nüvə sahələrdən biri kimi səciyyələndirir [Бондарко: 1996, s.31-32].

* BDU-nun doktorantı. Email: narmin_bdu1993@mail.ru

Dünya dilçiliyində ənənəvi olaraq sifətləri keyfiyyət bildirən sifətlər və nisbi sifətlər şəkildə təsnif olunur. Bu tendensiya həm hind-Avropa dilçiliyində, həm də müasir rus dilçiliyində müşahidə olunur. Əslində isə, keyfiyyət daha geniş anlayışdır. Bu anlayış daxili mənə tutumunda həm rəngi, həm xassəni, həm xüsusiyyəti, xarakterik cəhətləri əks etdirir, yəni onların birlikdə anlamını əks etdirir. Fikrimizcə, fəlsəfə lüğətlərində keyfiyyətə verilən təriflər bu konseptin mahiyyətini tam ifadə edə bilər. Çünki biz də keyfiyyət anlayışına kompleks şəkildə yanaşmanın tərəfdarıyıq. Rus dilçiliyində olduğu kimi, hind -Avropa dilçiliyində də keyfiyyət sifətlərinə predmet və hadisələrin əlamətlərini, ölçüsünü, rəngini və s. bu tipli xüsusiyyətlərini ifadə edən sifətlər aid edilir [Вольф:1978, s.9]. Göründüyü kimi, sifətlərdə keyfiyyət anlayışının ifadə olunması probleminə yanaşmada hind-Avropa dilçiliyi ilə müasir Azərbaycan dilçiliyi arasında kifayət qədər uyğunsuzluqlar var. Qeyd edək ki, keyfiyyət semantik sahəsi həm leksikologiya, həm morfologiya, həm derivatologiya, həm də sintaksisi, həm də frazeologiyayı əlaqələndirən bir problemdir. Ona görə də bu problemə kompleks yanaşmaq lazımdır. Yəni keyfiyyət semantik sahə probleminin tədqiqi bu sahəni özündə ehtiva edən linqvistik vahidlərin pragmatik, leksik-semantik və funksional xüsusiyyətlərini təsbit etməyə imkan verir. Müqayisə üçün qeyd edirik ki, dünya dillərinin tipoloji quruluşu sifətlərin funksional cəhətdən diferensiallığında da müşahidə olunur. Məsələn, rus dilində isimlər sifət funksiyasında çıxış edərkən onlar şəkilçi qəbul edərək morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, əgər Azərbaycan dilində *ağac* sözü isimdir və *ağac ev* birləşməsində isim atributivləşirsə, birinci növ təyini söz birləşməsi yaranırsa, ancaq isim olaraq qalır, yəni heç bir morfoloji dəyişikliyə uğramır, müvəqqəti olaraq sifət funksiyasında çıxış edir. Ancaq rus dilində *дерево* “ağac” sözü sifət funksiyasında çıxış edərkən morfoloji dəyişikliyə uğrayır və sifət yaradan şəkilçi qəbul edir: *деревянный дом* (*ağac ev*). Deməli, keyfiyyət anlayışının ifadəsində dillərin tipologiyasından asılı olaraq funksional-semantik fərqlər mövcuddur. Dünya dillərinin tipoloji fərqləri bu aspektdən də müşahidə olunur.

Məlumdur ki, hər bir semantik sahə üfqi və şaquli mənə strukturuna malik olur. Üfqi mənə strukturu eyni semantik xətt üzrə olan, yəni həmcins kateqoriyaları, eynicinsli dil vahidlərini ehtiva edir. Məsələn, zaman kateqoriyasında indiki, keçmiş və gələcək zaman formaları temporallıq semantik sahəsinin üfqi xəttini təşkil edir. Şaquli semantik struktur isə qeyri-həmcins, yəni fərqli dil vahidləri ilə semantik sahənin mənə yükünü ifadə edən dil vahidlərini ehtiva edir. Bu baxımdan sifətin dərəcələri keyfiyyət semantik sahəsinin üfqi strukturunu əmələ gətirir. Keyfiyyətin morfoloji və sintaktik yolla ifadə vasitələri isə onun şaquli strukturunu yaradır. Yəni keyfiyyət semantik sahəsi öz konstitutentləri baxımından zəngin bir linqvistik zonanı ehtiva edir. O.S.Şibkova qeyd edir ki, “*sifətlər keyfiyyət kateqoriyası ilə bağlı olan əsas linqvistik vahiddir*” [Шибкова :2010, s.59]. Məhz buna görə də keyfiyyət bildirən sifətlər Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin nüvəsini təşkil edir.

“Rus dilinin qrammatikası” kitabında rus dilində sifətlərin iki əsas leksik-qrammatik qruplarının olduğu qeyd olunur: keyfiyyət bildirən sifətlər və nisbi sifətlər [Русская грамматика:1980, c.1, s.538-539]. Həmin qrammatika kitabında bütün rəng, əlamət bildirən sifətlər keyfiyyət sifətlərinə aid edilir [Русская грамматика:1980, c.1, s. 539]. A.V.Bondarko qeyd edir: “*Keyfiyyət linqvistik problem kimi kompleks xarakter daşıyır. Ona həm leksikologiyada, həm semasiologiyada, həm də onomasiologiyada müraciət olunur. Eyni zamanda, qrammatikada, yəni morfologiya və sintaksisdə keyfiyyətdən bəhs edilir* [Бондарко:1996, s.14]. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin nüvəsini keyfiyyət

kateqoriyası təşkil edir. Məhz buna görə Azərbaycan dilçiliyində çox zaman keyfiyyət kateqoriyası termini ilə sifət termini adekvat şəkildə işlədilir. Keyfiyyət kateqoriyasının mahiyyətində və yaxud da əsasında məhz sifətlər dayanır. Keyfiyyət bildirən sifətlərin də müxtəlif leksik-semantik qrupları var. Adətən, linqvistik araşdırmalarda leksik-semantik söz qrupları şəklində tədqiqatın metodoloji cəhətdən qurulması sistemli tədqiqat üçün çox vacibdir.

Çox zaman qrammatik kateqoriya termini dilçilikdə morfoloji göstəricisi olan kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Məsələn, J.Vandriyes “Dil” əsərində kateqoriyalardan bəhs edərkən qeyd edir ki, “*qrammatik kateqoriya anlayışı morfem vasitəsilə ifadə imkanı olan kateqoriya nəzərdə tutulur*” [Вандриес:1937, s.91]. Ancaq dilçilikdə kateqoriya anlayışı qrammatik kateqoriya anlayışı ilə məhdudlaşmır. Belə ki, ümumi dilçilikdə *leksik kateqoriya, semantik kateqoriya* anlayışları da mövcuddur. Yəni ümumi dilçilikdə kateqoriya anlayışının geniş spektrdə işlənməsi müşahidə olunur. Buna görə də biz keyfiyyəti həm semantik, həm də qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndiririk. Qeyd etdiyimiz kimi, keyfiyyət semantik sahəsinin semantik mərkəzini, nüvəsini keyfiyyət kateqoriyası təşkil edir. İndiyə qədər Azərbaycan dilinə aid müxtəlif qrammatika kitablarında keyfiyyət ayrıca qrammatik kateqoriya kimi qeyd olunmasa da, onun qrammatik kateqoriya olmasına şübhə yoxdur. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə sifət və zərf mövzularında keyfiyyət anlayışından geniş bəhs olunur. Adətən, keyfiyyət əlamət, xüsusiyyət, xassə kimi anlayışlarla qarışdırılır. Maddi varlıqlarla birbaşa bağlı olan keyfiyyət kateqoriyasının linqvistik interpretasiyasında daha dominant olan sifətlərdir. Məlumdur ki, əsas funksiyalarından biri atributivlik olan sifətlər ən çox əşyalarla əlaqədar dildə təyin kimi çıxış edir. Əşyanın xüsusiyyətini təsbit edən sifətlər ilk insan nitqində yaranan söz qruplarındanıdır. “*Sifət – yəni əlamət və keyfiyyət maddi varlığın ayrılmaz hissəsidir. Çünki mövcud olan varlıq müəyyən formaya, əlamətə, keyfiyyətə malikdir. Bu forma, əlamət, keyfiyyət sifət vasitəsilə dinləyiciyə çatdırılır*” [Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya: 1980, c.2, s. 95].

Azərbaycan dili həm leksik-semantik cəhətdən, həm də morfoloji-sintaktik baxımdan türk dilləri içərisində zənginliyi ilə seçilir. Buna görə də müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət anlayışının ifadəsi üçün müxtəlif linqvistik vasitələr mövcuddur. Adətən, Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında sifətlər mənalarına görə keyfiyyət, dad, əlamət, rəng və s. bildirən leksik-semantik qruplar şəklində təsnif olunur. Məlumdur ki, linqvistikada leksik-semantik qruplar əsasında aparılan araşdırmalar sistemli tədqiqatların mühüm cəhətlərindən sayılır. Keyfiyyətlə bağlı leksik-semantik qruplar onun leksem səviyyəsində ifadə çarlarını üzə çıxarır. Dilçilikdə *keyfiyyət* termini, ilk növbədə, keyfiyyətə aid olan, keyfiyyət mənası bildirən, keyfiyyətlə bağlı olan anlamındadır. Dilçilikdə *keyfiyyət zərflikləri* termini də var. Həmçinin fonetika sahəsində də keyfiyyət terminindən istifadə olunur. Belə ki, fonetikada keyfiyyət saitlər üçün səciyyəvi tembr, samitlər üçün məxrəc üsulu anlamını ifadə edir. Saitin keyfiyyəti dedikdə saitin tembrinə nəzərdə tutulur [Adilov: 2020, s.136]. Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında tərzi-hərəkət zərflikləri məhz keyfiyyət zərflikləri adı altında verilir. Tərzi-hərəkət zərflikləri və keyfiyyət bildirən isimlər də keyfiyyət semantik sahəsinin yaxın periferiyalarını təşkil edir. Semantik sahə müasir linqvistikada leksikanın əsas tədqiqat üsullarından biri hesab olunur. Bu metod dilin leksikasının sistem-struktur xarakterini üzə çıxarır. Buna görə də keyfiyyət semantik sahəsinin nüvə və periferiyalarında leksik-semantik söz qrupları ilə yanaşı, bu sahəni əhatə edən morfoloji, sintaktik, frazeoloji, paremioloji səviyyələr də ehtiva olunur. Semantik sahə metodologiyası ilə hər bir dilin leksik qatının sistem və semantikasını bütöv bir vəhdət şəklində öyrənmək mümkündür.

Azərbaycan dilində sifətlərin əlamət və keyfiyyət bildirməsi qeyd olunsa da, digər mənə çalarları həm onların daxili bölgüsü kimi verilir, həm də bəzi hallarda ayrıca leksik-semantik bölgü kimi verilir. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında “Sifət” bəhsi K.H.Rzayeva tərəfindən işlənmişdir. Həmin bəhsdə müəllif qeyd edir ki, “*mənalar arasındakı fərqi aşkar edilməsində sözün mənə sisteminin müəyyənləşməsində sözlərin leksik-semantik mənaya görə qruplaşması olduqca əhəmiyyətlidir. Əlamət və keyfiyyət bildirməsi baxımından sifət dilin bir söz qrupudur. Lakin məlumdur ki, o, özü də müəyyən mənə növlərinə ayrılır: rəng bildirir, dad bildirir, xasiyyət, vərdiş bildirir və s.*” [Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası: 1985, s. 137]. Göründüyü kimi, bu fikirlərdə ümumi keyfiyyət anlamı nəzərdən qaçırılmışdır. Halbuki keyfiyyət sifətin əsas nominativ mənasıdır. Yəni, əslində, Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında və digər mənbələrdə keyfiyyət anlayışına sifət bəhsində səthi toxunulur, keyfiyyət kateqoriyasının mahiyyəti açılmır. Halbuki rus dilinə aid mənbələrdə keyfiyyət anlayışı bildirən sifətlər haqqında çox geniş məlumat əldə etmək mümkündür. Zemfira Əliyevanın fikrincə, “*keyfiyyət çalarlı mənası olan ismin sifətə çevrilməsi üçün substansiyanın öz semantik strukturundakı haçələşməni (ikiləşməni) dəf etmək lazım gəlir. Həmin substansiyanın cümlədə işlədilməsi kontekstin ümumi mənasının ona təsiri ilə əlaqədardır.*” [Əliyeva; 2012, s.34]. Keyfiyyət semantik sahəsinin nüvəsini keyfiyyət kateqoriyası təşkil etdiyinə görə, keyfiyyət qrammatik kateqoriyasının da əsasında sifət və onun morfoloji göstəriciləri dayanır. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, keyfiyyət bildirən isimlər, tərzi-hərəkət zərfləri, feil sifətlər isə onun periferiyalarını təşkil edir.

Azərbaycan dilində sifətlərin işlənmə tarixinə nəzərə salsaq, bu problemə ümumtürkoloji aspektdən yanaşmaq tələb olunur. Çünki Azərbaycan dili türk dillərindən biridir. Vahid bir ulu türk dilindən nəşət tapan müasir Azərbaycan dilində işlənen sifətlərin əsas qismi türk dillərinin leksikasında ortaqlıq təşkil edən söz qrupuna aiddir. Qeyd edək ki, “*türko-loqların bir qrupu prototürk dilində sifətlərin müstəqil nitq hissəsi kimi işlənməsi fikrini təkzib edirlər. A.M.Şerbak göstərir ki, türk protodilində sifətlərin ayrıca morfoloji göstəriciləri olmamışdır. Bir çox dilçilərdə belə bir təəssürat yaranmışdır ki, əgər morfoloji göstəricisi yoxdursa, demək ki, nitq hissəsi də yoxdur.*” [Серебренников:1979, s.112].

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə keyfiyyət anlayışı belə izah olunur: “*keyfiyyət ərəb mənşəli sözdür. 1. Bir şey və şəxsi başqasında fərqləndirən xüsusiyyət, əlamət (əsasən, müsbət xüsusiyyət, əlamət); 2. Bir şeyin dəyərlilik, yararlılıq, ləyaqət dərəcəsi; 3. Fəlsəfədə əşyanı, hadisəni və ya prosesini onun başqa şey deyil, özü olduğunu müəyyənləşdirən xüsusiyyət; 4. qəziyyət, vəziyyət, hadisə*” [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 2006, c.2, s. 663]. Keyfiyyət sözünün sonuncu anlamı artıq dilimizdə arxaikləşmişdir, yalnız bədii əsərlərdə bu mənanın işlənməsini müşahidə etmək mümkündür. Tədqiqatlar göstərir ki, dilin ilkin mərhələlərində, yazıya qədərki dövənlərdə isimlərlə sifətlər eyni morfoloji forma ilə ifadə olunmuşdur. Sonradan sifətlər məhz adlardan, daha konkret desək, isimlərdən yaranmışdır və ayrılaq müstəqil qrammatik kateqoriya kimi təşəkkül tapmışdır [Спиркин:1960, s.345]. Deməli, ibtidai insan təfəkküründə keyfiyyət anlayışı daha çox sinkretik sözlər vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Linqvistikada keyfiyyət semantik sahəsinin nüvəsi, ilk növbədə, onun qrammatik kateqoriya olması ilə səciyyələnir. Adətən, ənənəvi olaraq, morfolojiyada sifət bəhsində sifətlərin əlamət və keyfiyyət bildirməsində bəhs olunur. Eyni zamanda dilçiliyin leksikologiya və semasiologiya bəhslərində də sifətlərin semantikasından danışıılır. Keyfiyyət anlayışı öz sistem daxili strukturunda dərəcə, əlamət, xarakter, xasiyyət, daxili-mənəvi xüsusiyyət, dö-

zümlü tipli mikrosemantik sahələri ehtiva edir. Əgər qrammatika kitablarında əşya ilə bağlı keyfiyyət sifətlərinə aid xüsusiyyət kimi götürülürsə, hərəkətə aid keyfiyyət isə zərflə aid edilir.

Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət anlayışının konseptuallaşmasında, koqnitiv dərkində həm leksik vahidlər, həm sintaktik vahidlər, həm də frazeoloji vahidlər aktiv rol oynayır. Adətən, Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında quruluşca sadə hesab olunan və birbaşa əlamət və yaxud da keyfiyyət bildirən sifətlər əsli sifət (məsələn, *pis, yaxşı, acı* tipli), yalnız mətn daxilində, isimlərdən qabaq gələrək təyin funksiyasında işlənən və quruluşca düzəltmə olan sifətlər isə nisbi sifətlər kimi qiymətləndirilir. Müqayisə üçün göstərək ki, rus dilinə aid tədqiqatlarda əsli sifətlər daha çox keyfiyyət sifətləri kimi səciyyələndirilir. Sifətin dərəcələrində keyfiyyət bildirən sözlərin müqayisəsi, qarşılaşdırılması baş verir. Çünki bir keyfiyyət etalon keyfiyyət bildirən sözlə müqayisə və yaxud da qarşılaşdırma nəticəsində ondan az və ya çox keyfiyyət bildirdiyini təsbit etmək olar. Müasir Azərbaycan dilində *mərhəmətli, xeyirxah, ədalətli, sülhsevər, müdrik* tipli sifətlər sırf keyfiyyət məzmunu ifadə edir. Eyni zamanda, dilimizdə nisbi keyfiyyət bildirən sifətlər də işlənməkdədir. Nisbi keyfiyyət bildirən sifətlərə dad və rəng bildirən sifətləri nümunə göstərmək olar: *qırmızı, sarı, mavi, göy, yaşıl, ağ*. Deməli, keyfiyyət həm qrammatik, həm də semantik kateqoriya kimi qəbul olunmalıdır. Fikrimizcə, rəng adları dərin semantik məzmununa görə keyfiyyət makrosahəsinə aid edilməlidir. Bu cəhətdən rus dilçiliyində keyfiyyət kateqoriyasına və keyfiyyət semantik sahəsinə belə yanaşmanı biz də dəstəkləyirik. Çünki rənglər özlüyündə ifadə etdiyi daxili məzmunları ilə keyfiyyət bildirir. Buna görə də rəng bildirən sifətləri nisbi keyfiyyət adlarına aid edirik. Yəni bu, bizim problemə subyektiv yanaşmamızdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında sifətlərə belə ənənəvi tərif verilir: əşyanın əlamət və ya keyfiyyətini bildirən nitq hissəsinə sifət deyilir. Deməli, bu ənənəvi tərifdən belə nəticəyə gəlirik ki, keyfiyyət dedikdə rəng, daxili xüsusiyyət bildirən sözlər başa düşülməlidir. Əlamət dedikdə isə zahiri forma, zahiri xüsusiyyətlər dərk olunmalıdır (ölçü, həcm və s.).

M.Hüseynzadə Azərbaycan dilində keyfiyyət və əlamət bildirən isimlərə aşağıdakı sözləri nümunə verir: *paklıq, təmizlik, xəstəlik, istilik, yaxşılıq* və s. [Hüseynzadə: 2007, s.22]. Maraqlıdır ki, Muxtar Hüseynzadə əsli sifətləri üç qrupa ayırır: *keyfiyyət bildirən; əlamət bildirən; rəng bildirən* [Hüseynzadə: 2007, s.65]. Fikrimizcə, rəng bildirən sifətlər də keyfiyyət bildirən sifətlər qrupuna aid edilməlidir. M.Hüseynzadə qeyd edir ki, "*bəzi keyfiyyət bildirən sifətlərlə əlamət bildirən sifətlərin mənaları arasındakı fərq rəng bildirən sifətlərin mənaları arasındakı fərqdən çox az hissə olunur; yəni əsli (sadə) sifətlərin keyfiyyət və əlamətləri arasında qəti bir sərhad yoxdur*" [Hüseynzadə: 2007, s.65]. M.Hüseynzadə *gözəl* sözünün təmsalında bu faktı sübut edir. O, haqlı olaraq bildirir ki, "*gözəl sözü zahir bildirdikdə əlamət, xasiyyət, adamın daxili əlamətlərini, yəni xasiyyət və əxlaqını bildirdikdə isə keyfiyyət anlamı ifadə edir*" [Hüseynzadə:2007, s.65-66]. Həm də sitatdan görünür ki, M.Hüseynzadə rəng adlarını keyfiyyətdən ayırır. *Gözəl insan* dedikdə daha çox onun yüksək mənəvi xarakterinə işarə olunur.

Həsərət Həsənov "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" adlı əsərində sifətlərin çoxmənalılığından bəhs edərək onların keyfiyyəti probleminə də toxunur. O, *ağır* sözünün Azərbaycan dilində 11 mənada, *alçaq* sözünün 5 mənada, *qara* sözünün 5 mənada işləndiyini qeyd edir [Həsənov: 2005, s.88]. Həsərət Həsənov sifətlər haqqında aşağıdakı fikirləri bildirir: "*Sifətlər leksik mənalarına görə, konkret keyfiyyət və əlamət anlayışları ilə yanaşı, ümumiləşmiş keyfiyyət və ya əlamət də ifadə edir*" [Həsənov: 2005, s.87]. H.Həsənovun

konkret keyfiyyət və ümumiləşmiş keyfiyyət istilahlarnı işlətməsi təqdirəlayiq haldır. Çünki ümumi keyfiyyət məzmunu ifadə edən leksemlərdə bu semantikanın hansı səviyyələrdə ifadə olunması məsələsi də aktualdır. Əgər *ağır daş* ifadəsində *ağır* sözü konkret keyfiyyət bildirirsə, *ağır insan* ifadəsində ağır sifəti mücərrəd keyfiyyət ifadə edir. Sənubər Abdullayeva qeyd edir: “*Sifətlərin tərz-i-hərəkət mənası qazanması ilə adverbiallaşmasında iki hal müşahidə olunur. Birinci, keyfiyyət sifətləri məcazi mənada adverbiallaşır, ikinci, isə statik bir hərəkətin keyfiyyət mənasını özündə əks etdirir*” [Abdullayeva:1991, s.45]. Sənubər Abdullayevanın fikrincə “*düz sözünün məcazi mənalarından birinin (düz adam birləşməsində olduğu kimi) semantik inkişafı və nitq feilləri ilə daim işlənməsi nitqin keyfiyyətini bildirən adverbial bir mənənin formalaşmasına gətirib çıxarır*” [Abdullayeva:1991, s. 45].

Müasir Azərbaycan dilində mücərrəd mənalı isimlərin bir qismi keyfiyyət anlamı ifadə edir. Məsələn, *gözəllik, yaxşılıq, pislik, çirkinlik, nadanlıq, cahillik, müdriklik, məhrəmlik, naməhrəmlik* və s.

“*Sinəm oylağıdır gözəllikərin,*

Hər sevən ürəyin yarı məndədir” [Səməd Vurğun].

Təsadüfi deyil ki, Fərhad Zeynalov “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” adlı əsərində isimlər mövzusunda bəhs edərkən qeyd edir ki, “*əşya, hadisə, təsəvvür, keyfiyyət və sairənin adını bildirən bu nitq hissəsi türk sistemli dillərin qrammatik quruluşunda əhəmiyyətli yer tutur*” [Zeynalov:1974, s.14].

Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifətlərin bir qismi semantik cəhətdən əks qütblərdə dayanır. Yəni onların koqnitiv anlamı oppozisiyalar üzərində qurulub: *yaxşı-pis, ağ - qara, zəif-güclü, dərin-dayaz, hündür-alçaq, ağır - yüngül* və s. Eyni semantik əlamət isimlərdə də müşahidə olunmaqdadır: *Düzgünlük - yanlışlıq, gözəllik - çirkinlik, mərdlik - namərdlik, qəddarlıq - insansevərlik* və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, həm sifətlərdə, həm də isimlərdə semantik oppozisiya dilin lüğət tərkibinin özünəməxsus strukturu ilə bağlı ümumi mənzərəni əks etdirir. Adətən, ənənəvi olaraq Azərbaycan dilinin qrammatik kitablarında, morfolojiya bəhsinə aid mövzularda keyfiyyət ayrıca, müstəqil kateqoriya kimi araşdırılır. Daha çox keyfiyyətdən sifət bəhsində, sifətlərin leksik-semantik qruplarından bəhs olunarkən keyfiyyət bildirən sifətlər qrupundan söhbət açılır. Ənənəvi olaraq Azərbaycan dilçiliyində sifətlər əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər şəklində təsnif olunur. Azərbaycan dilçiliyində daha çox keyfiyyətdən sifətlərin leksik-semantik söz qrupu kimi danışılır. Paralel olaraq morfolojiyada isim bəhsində də bəzən keyfiyyət bildirən isimlər haqqında söhbət açılır. Deməli, Azərbaycan dilində bəzən sifətlərin dad bildirən sifətlər, xasiyyət bildirən sifətlər və s. şəklində aparılan təsnifatı, əslində, keyfiyyət bildirən sifətlərin daxili bölgüsü kimi qəbul olunmalıdır. Çünki Azərbaycan dilinin müxtəlif qrammatika kitablarında sifətlərin tərifləri verildikən onlar əlamət və keyfiyyət bildirən söz qrupu kimi təqdim edilir. Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlik ki, sifətlərə verilən tərif nisbi xarakter daşıyır. Ümumiləşdirsək, bu qənaətə gəlmək olar ki, müasir Azərbaycan dilçiliyində keyfiyyət anlayışından ən çox morfolojiya bəhsində, yəni sifət mövzusunda bəhs olunur, nadir hallarda isə leksikologiyaya və semasiologiyaya aid kitablarda bu problemdən danışılır. Həlbuki dilçilikdə keyfiyyətdən ayrıca bir kateqoriya kimi bəhs olunmasına böyük zərurət var.

Keyfiyyət sifətlərinin özlərini də bir neçə semantik qrupa ayırmaq mümkündür. Bu tip sifətləri biz aşağıdakı kimi təsnifatlandırırıq:

1) emosional vəziyyəti bildirən sifətlər: *gülünc vəziyyət, affekt durum, gərgin an, qızarmış üz, bədbin insan, şən uşaq, əsəbi qoca* və s.

- 2) daxili-mənəvi xüsusiyyət bildirən sifətlər: *gözəl insan, pis adam, çirkin xasiyyət, namərd adam, sağlam ruh* və s.
- 3) xasiyyət bildirən sifətlər: *dəcəl uşaq, paxil insan, qaraqabaq oğlan* və s.
- 4) zahiri əlamət bildirən sifətlər: *gümrah adam, nurani sifət* və s.
- 5) dad bildirən sifətlər: *acı badam, şirin meyvə, turş qatıq, duzlu çörək* və s.
- 6) sosial durum bildirən sifətlər: *yoxsul, varlı, zəngin, pullu, pulsuz, kasıb, aristokart.*
- 7) əşya və ya predmetin xüsusiyyətini bildirən sifətlər: *bərk, boş, cod* və s.
- 8) yaş əlaməti bildirən sifətlər: *yaşlı qoca, ahıl qarı, ağsaqqal kişi, cavan oğlan* və s.

Hind-Avropa dilçiliyində ənənəvi olaraq sifətlər keyfiyyət sifətləri və nisbi sifətlər şəklində təsnif olunur. Keyfiyyət sifətləri əlamət bildirməsi ilə səciyələndirilir və “təmiz predikat” adlandırılan kateqoriyaya şamil edilir [Вольф:1978, s.9]. İngilis dilində sifətlər mənə baxımından iki qrupa bölünür: 1) əsli sifətlər; 2) nisbi sifətlər. Ənənəvi olaraq tarixən rus dilinə aid müxtəlif qrammatika kitablarında sifətlər leksik-semantik cəhətdən, əsasən, üç qrupa ayrılır: keyfiyyət bildirən sifətlər (качественные) (buraya həm əlamət, həm rəng, həm də keyfiyyət bildirən sifətlər aid edilir), ikinci qrupa nisbi sifətlər (относительные) aid edilir. Hansı ki, bu tipli sifətlərin funksiyasını türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində isimlərlə, yəni atributivləşmə yolu ilə yaranan sözlər yerinə yetirir. Üçüncü qrupa isə mənsubluq, sahiblik (yəni ziyəlik) bildirən sifətlər aid edilir. Qeyd edək ki, rus dilində mənsubluq bildirən sifətlərin funksiyasını Azərbaycan dilində atributivləşmiş sifətlər yerinə yetirir. Məsələn, Azərbaycan dilində *daş bina*, rus dilində *каменный дом* və s. Bu cür fərqlər isə, ehtimal ki, Azərbaycan və rus dillərindəki tipoloji fərqlərlə bağlı yaranmışdır. İstər ingilis dilinə, istərsə də rus dilinə aid qrammatika kitablarında sifətlər daha çox mənəca iki qrupa bölünür: nisbi sifətlər və keyfiyyət sifətləri. Bir çox halda qrammatika kitablarında keyfiyyət sifətləri termininin adekvatı kimi əsli sifətlər termini işlədilir. Ümumi dilçilikdə əsli sifətlər dedikdə çox zaman quruluşca sadə hesab olunan sifətlər nəzərdə tutulur, nisbi sifətlər dedikdə isə düzəltmə sifətlər nəzərdə tutulur. Uzun müddət Azərbaycan dilçiliyində də bu ənənəvi təsnifat verilmiş, ancaq sonradan zaman keçdikcə bu bölgü unudulmuş və yaxud da yeni bölgü ilə əvəz olunmuşdur. XX əsrin ortalarında nəşr olunan müxtəlif qrammatika kitablarında biz bu halı müşahidə edirik.

İndiyə qədər Azərbaycan dilinin qrammatika kitabları rus dilinin qrammatik kitablarındakı modellərə uyğun olaraq hazırlanmışdır. Görə Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasında da rus dilində olduğu kimi, sifətlər əsli və nisbi sifətlər kimi təsnif olunur [Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya :1980, c.2, s.118]. Deməli, indiyə qədər ənənəvi olaraq Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında rus dilinin qrammatik kitablarında verilən sxemlərdən və klassifikasiyalardan istifadə olunmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin qrammatika kitabları ilə müqayisədə digər dillərə aid qrammatikalarda keyfiyyət termini daha geniş izah olunur. Belə ki, həmin qrammatikalarda bəzən əlamət də keyfiyyətə aid edilir. Keyfiyyət bir semantik və qrammatik, eyni zamanda fəlsəfi-məntiqi bir sistemdir. Bu sistemin sistem daxili elementləri onun ümumi strukturunu əmələ gətirir. Bir sözlə, keyfiyyət semantik sahəsi anlayışına dildə bütün keyfiyyətlə bağlı linqvistik vasitələrin məcmuyu kimi yanaşmaq lazımdır. Yəni keyfiyyət anlayışının interpretasiyasında bütün dil vasitələrini nəzərdən keçirmək lazımdır. Çünki insanı əhatə edən kosmik aləm konseptləri, semantik sahələr şəklində dərk olunur. Təsəvvüfi deyil ki, V.İ.Karasik bildirir ki, “*dil dünyanı əks etdirmir, onu interpretasiya edir*” [Карасик:2002, s.84].

Keyfiyyət mənalı sözləri araşdırarkən, ilk öncə, əlamətlə keyfiyyətin fərqi müəyyən-ləşdirmək lazım gəlir. Keyfiyyət predmet və hadisənin onun özü ilə bağlı olan elə müəy-

yənliyidir ki, məhz o, predmet və hadisəni bütün başqalarından ayırır, onu başqası deyil, məhz həmin şey edir, bir sözlə, öz mahiyyətini qabarıqlaşdırır. Predmet və hadisə məhz həmin əlamət müəyyənliyi sayəsində konkret bir şey kimi dərk olunur. Məsələn, əsas nitq hissəsi olan sifət digər əsas nitq hissələrindən yalnız onun özü üçün səciyyəvi olan dərəcə, keyfiyyət və s. bildirmək xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Başqa sözlə desək, sifət bir söz qrupu kimi onu digər əsas nitq hissələrindən ayıran keyfiyyət müəyyənliyinə malikdir. Keyfiyyət müəyyənliyi anlayışı insan təfəkküründə fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir. Keyfiyyət müəyyənliyindən bəhs edərək xassə, əlamət və xüsusiyyət anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Qeyd edək ki, *xüsusiyyət* sözü *keyfiyyət* sözünün adekvat variantları içərisində ona ən yaxın olan leksemdir.

Xarici aləmə nəzər salan insan onun müxtəlifliyi, rəngarəngliyi ilə qarşılaşır, dünya insanın qarşısına müxtəlif xassələrə, keyfiyyətlərə malik predmetlərin, hadisələrin, proseslərin çoxluğu kimi çıxır. Bu çoxluqlar insan təfəkküründə müxtəlif formalarda, müxtəlif aspektlərdə inikas olunur və bu müxtəliflik ayrı-ayrı dil bəicimlərinə hopur. Belə ki, zaman-zaman kəmiyyət, mənsubiyyət, zaman, məcburiyyət və s. məntiqi-fəlsəfi anlayışların dildə ifadə olunmaları dilçilik elminin, xüsusilə də funksional qrammatikanın tədqiqat obyektinə kimi öyrənilir. Sadaladığımız anlayışlardan biri də keyfiyyət məzmunudur. Müxtəlif fəlsəfi konsepsiyalarda keyfiyyət hələ qədim dövrdən diqqət mərkəzində olmuş və bu məsələyə yanaşma aspektləri müasir dövrə qədər təkmilləşə-təkmilləşə gələrək formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva, S. Müasir Azərbaycan dilində zərf / S. Abdullayeva. Bakı: Maarif, 1991.
2. Adilov, M. İzahlı dilçilik terminləri / M. Adilov, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva. Bakı: Elm və təhsil, 2020.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. Tərt.: Ə. Orucov və başqaları. Bakı: Şərq-Qərb, c.2. 2006.
4. Əliyeva, Z. Türk dillərində sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülü. / Fil. elm. dok. elmi dərəcəsi almaq üçün təq. olunmuş dis. avtoref. / – Bakı, 2012. – 41 s.
5. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H. Həsənov – Bakı: Nurlan, – 2005. – 452 s.
6. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
7. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya: [3 c.] / Red. Z. Budaqova. Bakı: Elm, c.2. 1980. 510 s.
8. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (oçerklər) / Red. Z. İ. Budaqova. Bakı: Elm, 1985.
9. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (adlar): [2 hissəli] / F.R. Zeynalov. – Bakı: ADU, – h.1. – 1974. – 140 s.
10. Бондарко, А.В. Теория функциональной грамматики: качественность. Количественность / А.В. Бондарко. – СПб.: Наука, – 1996. – 264 с.
11. Вандриес, Ж. Язык: лингвистическое введение в историю / Ж. Вандриес. – Москва: Государственное социально-экономическое издательство, – 1937. – 410 с.
12. Вольф, Е.М. Грамматика и семантика прилагательного: на материале иберо-романских языков / Е.М. Вольф. – Москва: Наука, – 1978. – 200 с.
13. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград: Перемена, – 2002. – 477 с.
14. Русская грамматика: [в 2 томах] / Ред. Н.Ю. Шведова. Москва: Наука, т.1. 1980.
15. Серебренников, Б. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков / Б. Серебренников, Н.З. Гаджиева. – Баку: Maarif, – 1979. – 304 с.
16. Спиркин, А.Г. Происхождения сознания / А.Г. Спиркин. – Москва: Государственное издательство политической литературы, – 1960. – 472 с.
17. Шибкова, О.С. Категория качества как категория мышления // – Ставрополь: Известия ВГПУ, – 2010. – с.56-59.

ЯДРО И ПЕРИФЕРИЯ СФЕРЫ КАЧЕСТВА

РЕЗЮМЕ

В статье ближняя и дальняя периферийные зоны, составляющие структуру качественного семантического поля, отражают возможности его функциональной реализации. Следовательно, каждый язык имеет зону ближней периферии и зону дальней периферии семантического поля. В семантике каждого из прилагательных, обозначающих качество, выражается отношение значения этого качества к предмету, живому или неживому существу, объекту. Как и в каждом языке, в современном азербайджанском языке имеются богатые лингвистические средства выражения. Это семантическое поле со своими структурными элементами образует целостную систему в грамматическом строе и лексико-семантическом строе азербайджанского языка. Лингвистическое исследование качественного семантического поля делает применение функционально-семантического метода к азербайджанскому языку более актуальным. Качественное семантическое поле, как и другие универсальные семантические поля, имеет свое ядро и периферию, вертикальную и горизонтальную структуру. В современном азербайджанском языке прилагательные составляют ядро семантического поля качества, формируются наречия, глагольные прилагательные, определительные и субстантивные слова, некоторые существительные, глагольные прилагательные, синтаксические стилево-движительные ветвящиеся предложения, степени ветвящиеся предложения, а также фразеологические и паремиологические единицы его периферии.

Ключевые слова: *качество, семантика, область, ядро, периферия, зона, прилагательное*

CORE AND PERIPHERY OF THE QUALITY SPHERE

SUMMARY

In the article, the near and far peripheral zones that make up the structure of a qualitative semantic field reflect the possibilities of its functional implementation. Consequently, each language has a zone of near periphery and a zone of far periphery of the semantic field. The semantics of each of the adjectives denoting quality expresses the relationship of the meaning of this quality to an object, a living or inanimate being, an object. Like every language, the modern Azerbaijani language has rich linguistic means of expression. This semantic field with its structural elements forms an integral system in the grammatical structure and lexical-semantic structure of the Azerbaijani language. Linguistic research of the qualitative semantic field makes the application of the functional-semantic method to the Azerbaijani language more relevant. A qualitative semantic field, like other universal semantic fields, has its own core and periphery, vertical and horizontal structure. In the modern Azerbaijani language, adjectives form the core of the semantic field of quality, adverbs, verbal adjectives, attributive and substantive words, some nouns, verbal adjectives, syntactic style-movement branching sentences, degree branching sentences, as well as phraseological and paremiological units are formed. its periphery.

Key words: *quality, semantics, territory, core, periphery, zone, adjective.*